

Тыва Республиканын ооредилге болгаш эртем яамызы
Сут-Хол кожууннун ооредилге эргелели
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөрөдилге албан чери
Хор-Тайга ортумак ниити билиг школазы

ШМК-ның хуралынга
сайгарып көргөн
Протокол № 1
Сатт /Сат Ч.У./
“ 20 ” 08 2023 г.

Директорнуң өөрөдилге-
кижизидилге талазы-биле
оралакчызы чөпшээрээн.
Ондар /Ондар Д.В /
“ 30 ” 09 2023г.

Школань директорунун
80 дугаар дужаалы-биле
бадылаан.
Монгуш /Монгуш Д.Д./
“ 30 ” 09 2023г.

ТЫВА ДЫЛ ЭРТЕМИНГЕ

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

5, 6, 9, 10, 11 класс
(2023 - 2024 оорөдилге чылы)

Монгуш Лидия Дамдыновна,
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

Хор-Тайга

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «Тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарына таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээди алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын)

дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрөөн (Тыва) дыл» деп чижек өөредилге программасы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугааларын хевирлээри. Төрөөн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында

билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми колниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улут ужур-дузалыг.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;
- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге программазының ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы:** Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тин негелделеринге дүүштүр «Төрөөн (тыва) дыл» эртемниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыган бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түннелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдынган сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

- бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрөөн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш- сеткили байлак, бот- медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрөөн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;
- төрөөн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде мораль- этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;
- аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунуң бодалын хостуг илередип шыдаар кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга- шинээн улам мергежидер күзелдиг болурун хевирлээри;
- тыва дылдың эртемниң адырларының болгаш тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;
- өөреникчилерниң идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;
- аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударының хевирлерин (номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири) шиңгээдири;
- чедип алган билиглерин, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;
- интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажылдарны чорударынга херек арга- дуржулганы, мергежилдерни шиңгээттирери; өөреникчилерниң бот- идепкейлиг чоруун сайзырадыры.

Программа өөреникчилерниң харылзаажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг)

компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа чорудулгазының хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээдип алганы; дылды ажыглаарының кол мергежил, чаңчылдарын назы-харының аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчиниң чугаалажып билириниң кайы хире хевирлеттингени ооң үежилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизиниң бодалын дыңнап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртемниниң) талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүн тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектериниң чүнү илередип турарын, оларның аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын байытканындан, чугаазынын

грамматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгаш өзек билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлгө, ёзу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **нш** уткалыг шугумну айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

- дыл болгаш дыл эртемнің талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел»,

«Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктеринин ажыглалынын онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер»,

«Дыл дугайында эртемнің кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы- биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогумчалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл- чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) органы* ажыглаары көрдүнген. Курста харылзажылганын мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түннелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрөөн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунуң дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндезилеттинген. «Төрөөн (тыва) дыл» эртемінде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, ук арга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларынсагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемнің өөредилге планында туружу

Өөрөдилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемин өөрөдиринге 5-9 класстарга 340 шак (чылда класс бүрүзүнге 68 шак) көрдүнгөн.

Өөрөдилге планында өөрөдилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөрөдилге чери боду ук эртемге шактарны көвүдөдип алыр эргелиг.

1. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнөлдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнөлдөр.

Бот-тускайлаң түңнөлдөргө уругларның бот-башкартынып (боттуг туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнөлээри), чүгө өөрөнип турарының утказын (өөрөдилге ажил- чорудулгазынга болгаш сонуургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль- этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүнгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнөлээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга,мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрээн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижини төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүн үндөзүннөрин билири;

– төрээн тыва дылынга чүгө билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонуургалдыг болуру; өөрөникчилерниң боттарының сонуургалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы- биле келир үеде мергежилин медреселдиг шилип алырынга белен болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур- дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

- назы-хар айы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажилдарны чорударынга киржири;

- тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөредилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шиңгээдири;

- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

- экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түннелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажилдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажилдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түннелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түннелди баш бурунгаар даап бодаар;

- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;

- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажилдарны тургузуп билир;

- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир

ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;

- өөредиглиг болгаш угаап шингээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;

- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;

- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;

- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;

- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү- бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаарболгаш эде тургузар;

- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түннелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделеринкады тодарадыр;

- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;

- чедип алган түннелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедишкинниг болурунуң аргаларын сүмелээр;

- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.

- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;

- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдиң негелделерин хостуг ажыглаар;

- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

- бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры- биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шингээдир ажыл-

чорудулгага тургузар;

- сорулганы чедип алып оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;
- бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер- биле дүүштүрер, бодунуң ажил-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

- бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажил-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билер;

- бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шийтпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажил-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниңбугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвөлери болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвөлериң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмөйлөшкөк чүүлдерин тайылбырлаар;

- чүвөлери болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмөйлөшкөк демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;

- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шийтпирин бадыткаар;

- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медресени тывар;

- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долuzu-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билер;

- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;

- чугула херек сөстери тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорударбугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүкке өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдырган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри- биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажил-чорудулганы организаптап билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажилдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзакылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажил-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры- биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тгннелдерже тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзакыры

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонуургалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилербаза өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажил-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;
- чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;
- монолог болгаш диалогтуң чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалынга дүүштүр ажыглаттынып турарынга үнелелди бээр;
- төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;
- чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медресеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- бодунуң үжилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;
- кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;
- бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүн кол утказын билир, херек медээни ылгаар);
- дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;
- дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдеринин темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында колболгаш немелде медээни ылгаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;
- өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизинин курлавырлары-биле ажылдаар аргаларны ажыглаар;
- кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорударажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- сөзүглелде тодаргай болгаш элдээрткен медээниң кандыг стильге болгаш жанрга хамааржырын билир, сайгарар, үнелээр;
- янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан (эртем-өөредиглиг болгаш официалдыг албан-херек сөзүглелдери, радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүл, электроннуг шыгжамырларны үндезин кылдыр алган медээлер) херек материалды аңгылап тывар;
- бодунуң моон ыңай сайзыралыга номчулганың болгаш төрөөн чогаалды өөрениринин ужур-дузанын медресеп билир; бодун база долгандыр турар делегейнин дугайында билип алыр дээш, үргүлчү бир-ле чүвени номчуксаар;

Чугаалаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларыга дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылыр, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;
- чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;

- лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билир болгаш ону сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас-биле аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга монолог азы диалогту тургузар;

Бижири

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чаа азы херек медээлерни дамчыдары-биле аңгы-аңгы темаларга бижимел монологтарны тургузар;
- дыннаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кызырып, херек чүүлүн ушта бижип) эдертиг, тезис, план хевирлеринге шын дамчыдар;
- бижимел чугаага амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг, грамматиктиг, орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын херек кырында сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *аңгы-аңгы темаларга рефераттарны, дыңнадыгларны бижиир;*
- *үнелелдерни, аннотацияларны, чугаалаар чүвезиниң тезистерин, конспектилерни тургузар.*

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;
- тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтуг, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижини төрелгетенниң дылда илереттинип турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдеринбилер.

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;

– аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) утказын шын билип алып, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;

– тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (*тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын*) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (*аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери*) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

– аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;

– сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чараш чүүлдерни эскерип сайгарар.

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

– сөзүглелдин стильдерин (чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал) ылгаар;

– чугаалажылганың негелделеринге (*сөстөрүни, домактарны чугаага дүүштүр ажыглаары, шын, тода, бүзүрелдиг чугаалаары, чугаа культуразын сагыры дээш о.ө.*) болгаш ажыглаан лексиканың чугааның шынныынга дүгжүп турарының талазы-биле өске улустуң болгаш бодунуң чугаалаан чүүлүн үнелээр;

– чугаа частырыгларын эдер, сөзүглелди хоюглап эде тургузар;

– өөредиглиг болгаш эртем темазына улуг эвес дыңнадыгны азы илеткелди чаңгыс классчыларының мурнунга чугаалаар;

– амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын болгаш чугаа этикедин сагып, аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның (илеткел,

дискуссия, репортаж, интервью, статья, рецензия дээш о.ө.) сөзүглелдерин тургузар болгаш эде бижиир;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:чугаа, эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стилиниң сөзүглелдерин оларның лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг аргаларны ажыглаар онзагайларының талазы-биле аңгылаар болгаш сайгарар;

– үежилериниң мурнунга хуралдың шиитпирин азы агитациялаан, хөглеткен, бадыткаан уткалыг чүвени дамчыдып чугаалаар;

– тыва дылды хүн бүрүде харылзажылгага болгаш кандыг-даа чүүлдүн чараш эстетиктиг талаларын эскерип көргүзеринге ажыглаар.

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң утказын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, домактан) тодарадыр;
- хүн бүрүде тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;
- шаг төөгүден тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;
- тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чараш талалырын көргүзүп шыдаарын медресеп билир.

Дыл дугайында ниити билиглер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- тыва дылдың кол хүлээлгелерин тайылбырлаар;
- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың кайы дыл бөлүүнге хамааржырын тодарадыр;
- амгы литературлуг тыва дылды диалектилер, кара чугаа, дылдың мергежил аайы-биле янзыларындан, жаргоннардан ылгаар болгаш оларның ылгалдарын тайылбырлаар;
- дылдың кол чурумалдыг аргаларының ажыглалын, сөзүглелге ужур-дузанын үнелеп билир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң тывадылдың сайзыралынга кириген үлүг-хуузун тайылбырлаар.

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;
- идепкейлиг (хүн бүрүде чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа утказын даап бодап билип турары сөстер) сөс курлавырын ажыглаар;

– тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктепаңгылаар;
а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;

– алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварыңга ажыглаар;

– сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылгазын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле сайгарылгазын кылыр;

– морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганының аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг утказын ооң тургузуунга даянып тодаргайлаар;

– домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстүылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;

– сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;

– сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

– синтаксистиң кол кезиктерин (сөс каттыжышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;

– сөс каттыжышкының (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы- аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;

– домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;

– бөдүүн болгаш нарын, нарынчыттынган домактарны танып билир;

– домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;

– сөстөрни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;

– домакта бижик демдектериниң чүге салдынганын тайылбырлап билир;

– тыва дылдың словарьларын ажыглаар;

– херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– төрөөн тыва дылының дугайында эртемге үндезилээн билиглерин чаңгыс аайлаар; ооң кезектериниң болгаш кезиктериниң харылзаалыын медресеп билир;

– бодунуң оон ыңай ажыл-чорудулгазыңга дыл эртеминиң кол баазалыг билиглерин, кезиктерин болгаш тыва дылдың (чугаа кезектериниң) граматиктиг хевирлерин ажыглаар;

- кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлерин (залог, вид)таныыр;
- бижимел чугаага нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай туннелдер5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоокулузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк- биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектергекөргүзер;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганыңнормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;

- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дуказын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дуказы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскерттир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
  - *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
  - сөстүң дөзүн шыяр;
  - сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дуказын билер;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;

– синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрнүң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;

– кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжыышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;

– чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

– морфологияның кол билиглерин тодарадыр;

– грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);

– дузалал чугаа кезектерин таныыр;

– чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевири) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;

– тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүвеаттарын тодардыр;

– чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;

– чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;

– чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;

– чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;

– домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;

– адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домаккакол сөс болурун билдир;

– тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;

– чүве адындан демдек адын тургузар;

– укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганыңдемдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;

– шынарның демдек адының чадаларын (өйүнде,

кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;

- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;
- тыва дылда хемчег илередир сөстөрни шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга ужурдузазын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;
- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылгазынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;
- фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;
- морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;
- аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин башкының дузазы-биле тодарадыр.

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрел дылдар дугайында тайылбырлаар;
- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;

– аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

– тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).

– ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;

– кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;

– литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;

– хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзөр;

– орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар,;

– фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;

– үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүниң, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы

– кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын таныыр;

Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Ат орну

– грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;

– кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

– бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлерин тодарадыр;

- кылыг сөзүнүң эге хевирин тодарадыр;
- нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
- чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
- кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
- болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
- наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдының аргазының, хемчегниң.
- наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
- ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары;
- ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
- тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
- *силер, болар* деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүрөжыглаар;
- кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
- домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
- сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгашделгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
- чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыгдомактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
- бөдүүн домактын долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кезигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;

Чугаа культуразы

- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдиң темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдиң делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиең болгаш деепричастиең грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;
- причастиең үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер;
- сөзүглелден причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;
- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өтүнүг сөстөрни тодарадып тывар, оларның утказын тайылбырлаар;
- өтүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыыт-дааш, үнөттүнер

сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, миннишкин илередир сөстөр;

– өттүнүг сөстөрни тургузар; өттүнүг сөстөрниң дузазы-биле кылыг сөстөрин тургузар;

– өттүнүг сөстүң составтыг кылыг сөзү тургузарынга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;

– эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;

– эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;

– *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелигбөлүглелдерни тургузар;

– *биле* деп сөстүң эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;

– эвилелдерни таныыр;

– чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни,

чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүн

(катгыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;

– чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

– артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;

– артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап

бодаарының.

– чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

– причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдиң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

– аян сөстөрүн танып тывар;

– кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;

– аян сөстери бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;

– аян сөстери бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

– сөс каттыжышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;

- сөс каттыжышышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кежигүңнерин танып тывар;
- сөглекчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглекчиниң составында модальдыг сөстерни танып тывар;
- домактың ийиги черге кежигүңнерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;
- чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынныг домак, тодаргай эвес арынныг домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстерни чугаага ажыглаар;
- нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчылтынган домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүңнерни, тускайлаан кежигүңнерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, кирилде сөстер, кирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүңнерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүңнерниң түңнекчи сөстерин тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгаларны тывар;
- кирилде сөстер, кирилде домактарны ылгаар;
- нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

— улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дортболгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;
- дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижикдемдектерин сагыыр;
- сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;
- цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

- нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;
- сөс каттыжышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр;
- нарын домакты танып тывар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;
- чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактыылгаар;
- чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;
- чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистигконструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;
- нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң

аразындасинтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

- нарынчыттынган, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;
- тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөрнүң орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билер;
- чоннуң амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөрнүң сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларынын (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалынын аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы- хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;

- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттынган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

2. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАНЫН ҮНЕЛЭЭРИНГЕ НЕГЕЛДЕЛЕР

Программаның сорулгаларын боттандырынга өөредилгениң түңнелдерин үнелээр 1) чурумчуттунган ажил-чорудулгалыг (системно- деятельностьный), 2) деңнелдиг азы чадаланчак, 3) каттышкан (комплексилег) аргаларның ажыглалы идигни бээр.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөредилгениң түңнелдерин хынаарынга *чурумчуттунган ажил-чорудулгалыг арга* өөреникчи кижиниң өөредилгениң угаап шиңгээдир болгаш практиктиг кылып чорудар ажилдарын шиитпирлеп шыдаар салым-чаяаннын хынап көргенинден илереп кээр. Ук арга боду кылып өөренир кылдыр тургускан өөредилгениң планнаттынган түңнелдериниң утказы болгаш үнелел-барымдаалары-биле хандыртынар.

Деңнелдиг (чадаланчак) арга өөреникчилер-биле тускайлаң ажилды чорударынын үндезини болур, ук арга өөреникчилерниң планнаттынган

түңнелдерни чедип ап турарының деңнелдерин (үндезин (баазалыг) деңнел, оон бедик азы куду деңнел) тодарадып демдеглээни-биле боттаныр. Өөреникчиниң үндезин (баазалыг) деңнелде четкенин класста шупту уругларга кылдыртыры-биле чаңгыс аайлап тургускан онаалгаларны күүседип шыдапканындан билип алыр. Үндезин деңнелде материалды шиңгээдип алган өөреникчи улаштыр өөренип шыдаарын көргүскени болур.

Өөредилгениң түңнелдерин үнелеп хынаар *каттышкан (комплексилег) арга* дараазында оруктар-биле боттаныр:

- «Тыва дыл» эртеминиң, бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (башкарылгалыг, харылзаажылганың болгаш угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглар) түңнелдерни хынап үнелээр;
- өөреникчиниң хууда өөредилге талазы-биле чидиишкиннериниң

өзүлдезин хайгаараар болгаш түннел хыналданы чорудары эге, хүн бүрүде, тема аайы-биле, шилчилгелиг (дылдың бир кезээнден өске кезээнче, улдундан улдунче) хыналдаларны ажыглаар;

– шынарлыг өөредилгени чорудуп башкарары-биле өөреникчилерниң алган билиглерин тайылбырлаарынга контекстиг (өөреникчиниң онзагай талалары, өөренир байдалының тургустунганы дээш о.ө.) медээни ажыглаар;

– хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин (аас болгаш бижимел ажылдар, өөредиглиг төлевилелдер, практиктиг ажылдар, бот- үнелел, хайгаарал дээш о.ө.) ажыглаар, олар бот-боттарынга немелде хыналда кылдыр ажыглаттынар.

Хыналданың кол барымдаазы дээрге-ле тыва дылда өөредир материал-биле холбаалыг чаңгыс аайлаан өөредилге кылдыныгларын шиңгээдип алыры болур.

Чаңгыс аайлаан (системниг) хыналдада *иштики* болгаш *даштыкы хыналданың* чуруму кирип турар.

Иштики хыналдаже эге хыналда, хүн бүрүде чорудуп турар болгаш кайы-бир темага хамаарышкан хыналда, портфолио, өөредилге чериниң

иштинде үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг), шилчилгелиг болгаш түннел хыналда (аттестация) кирип турар.

Эге хыналда өөредилгениң кайы-бир чадазында өөреникчилерниң өөрениринге кайы хире беленин хынаар чурум. Ону 5 класска өөредилге чериниң удуртулгазы чорудар, ук хыналда өөредилге түннелдериниң бедип азы бадып турарын деңнээр үндезин көргүзүү болур. Хыналданың угланган чүүлү дээрге өөреникчилерниң өөредилгеге сонuurгалы, өөредилге ажыл- чорудулгазының кайы хире хевирлеттингени, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы хире шиңгээткени болур. Тыва дылда эге хыналданы эртемниң кайы-бир кезээн билирин хынаары-биле эрттирип болур. Эге хыналданың түннели башкының ажылчын программазын эде тургузарынга үндезин болур.

Хүн бүрүде чорудар хыналда дээрге өөреникчиниң өөредилге программазын шиңгээдип ап турарының өзүлдезин хынаар чурум. Ону өөреникчиниң кызымаккай чоруун деткири болгаш уругларның өөредилгезинде тургустунган бергелерни тывары-биле чорудар. Ук хыналданың объектизи (угланган чүүлү) «Төрөөн (тыва дыл» эртеминде тема аайы-биле планнаттынган түннелдер болур. Аңаа аас болгаш бижимел айтырыглар, практиктиг ажылдар, бот тускайлаң болгаш бөлүктөп кылыр ажылдарның хевирлери, бот-үнелел, бот-боттарының ажылын үнелээри, уругларның өзүлдезин үнелээр тускай бижик-саазыннар дээш оон-даа өске чүүлдер ажыглаттынар.

Темага хамаарышкан хыналда дээрge тема бүрүзүнгө планнаттыгган түңнелдерни чедип алганын хынаар чурум. Ук хыналданы кайы-бир теманы өөренип турар үеде-даа, ону өөренигениниң соонда-даа чорудар. Ооң түңнелдери өөреникчилер-биле аңгы ажылдаарының планын тургузарынгаүндезин болур.

Портфолио дээрge өөреникчиниң өөрөдилгезин, чогаадыкчы идепкейин, сонуургалдарының угланыышкынын, ооң делгемин,

чедишкиннериниң эң дээдизин көргүскен өзүлдени үнелээр чурум. Ынаар уругларның кылган ажылдары, оларның үнелелин, шаңнаткан дипломнар, сертификаттар болгаш өске-даа бадыткалдыг бижиктер кирип турар. Өөреникчиниң ажылдарының шилилгези класс башкызы болгаш өөреникчиниң бодунуң база ада-иезиниң киржилгези-биле чоруттунар. Өөреникчиниң ажылдарын ооң чөпшээрели чокка портфолиоже кирип болбас. Ол чедишкиннер 10-11 класстарга улаштыр өөренир угланыышкынын шилип алырынга ажыглаттынар болгаш ону өөреникчиниң характеристиказынга чырыдып болур.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг) дээрge дараазында чүүлдерни хынаар чурум болур: өөрөдилге эртемниң (предметтиг) болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерниң деңнелин; өөреникчиниң бот-тускайлаң түңнелдериниң деңнелин (чуруму, арыг-силини, бот-ажылдаары, 10 класска азы ортумак өөрөдилге черинге өөренир мергежилиниң угланыышкынын медеделдиг шилип шыдаар) дээш о.ө.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналданың (мониторингиниң) түңнелинде башкыга өөрөдилге чорудулгазынга, уруглар-биле тускайлаң ажылдаарынга, бодунуң билиин бедидеринге сүмелерни бээр.

Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дээрge улдуң төнчүзүнде болгаш өөрөдилге чылының төнчүзүнде эрттирер кол ниити өөрөдилгениң деңнелинде чорудар хыналданың чуруму болур. Ук үнелелди чыгып келген демдектерниң болгаш темалыг хыналда ажылдарның күүселдезинге үндезилеп чорудар. Эртемге планнаттыгган түңнелдер болгаш өөрөдилгениң бүгү талалыг кылдыныгларынга чедишкиннери үндезин (баазалыг) деңнелден куду эвес болза, өөреникчини дараазында классче шилчидериниң болгаш күрүнениң түңнел аттестациязынче киирериниң үндезини болур. Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дөрт деңнелге чоруттунар:

- *бирги деңнел* – теманы өөрөдириниң мурнунда планнаттыгган тыва дылдың ажылчын программазынга үндезилээн башкының чурумчутканхайгааралы;
- *ийиги деңнел* – ук программаның предметтиг түңнелдерин шиңгээткенин

хайгаараар аргазы болур өөредилге чылында планнаттынган методиктиг каттыжышкынның хыналдалыг хайгааралы;

- *үшкү деңгел* – школаның өөредилгезиниң шынарын үнелээри-биле чурумчуттунган административтиг хайгаарал;
- *дөрткү деңгел* – күрүне албан черлериниң болгаш муниципалдыг удуртулга черлериниң өөредилге системазынга чорудар хыналда хайгааралы.

Школадан дашкаар өнөлөлгө дараазында хыналдалар хамааржыр:

- мониторингилиг шинчилелдер;
- регионалдыг түңнел хыналда ажыл;
- күрүнениң түңнел аттестациязы.

Тыва дылга *мониторингилиг шинчилелдерни* муниципалдыг болгаш регионалдыг денелге класс аайы-биле азы кайы-бир, чижээлээрге, 8 класстың өөреникчилеринге келир чылын эртери регионалдыг хыналда ажылга белеткелин билип алыры-биле чорудуп болур.

Регионалдыг түңнел хыналда ажыл дээрге кол ортумак школаның өөредилге программазын күүсеткенин хынаары-биле албан эрттирер чурум болур. Ук ажылды эдертиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантаыны 1 шак (60 минута)иштинде кылдырары көрдүнген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын кол күрүне шылгалдазының негелделеринге дүүштүр кылган хыналда-хемчег материалдарын ажыглап эрттирер. Түңнел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. Онаалгаларны 3 шак 55 минута (235 минут) дургузунда күүседир.

Тыва дылга регионалдыг түңнел хыналда ажыл болгаш кол күрүне шылгалдазы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының нормативтиг документилери-биле чурумчуттунган болур.

Тыва дылдың түңнел демдээ школаның иштики болгаш школадан дашкаар эрттирген хыналдаларының түңнелинден тургустунар. Ук демдек өөредилгениң деңгелин көргүскен күрүне документизи – кол ниити өөредилгениң аттестадында салдынган турар.

Бот-тускайлаң түңнелдерни өнөлээриниң онзагайлары

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң кол объектизинге кижиниңбодунуң хамааты мен деп миннип турарының хевирлеттингени; билиг чедип алыр дээн чүткүлүнге даянып тургаш, бот өөредилгеже шилчииринге белени; ниитилелге ыяк кылып билир чүүлдериниң (чуртталганың сүзүк-дүрүмнери, ниитилел болгаш кижилер аразында

харылзажып билириниң дуржулгазы) хевирлеттингени хамааржып турар. Өөреникчиниң бот-тускайлаң чедип алып түннелдерин демдек салып үнелээринче киирбейн турар. Ол чүүлдер өөредилге албан-чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының түннелдерин үнелээринче кирип турар, олче өөредилге эртеми төрөөн дылдың кижизидикчи хүлээлгелери база кирип турар.

Эртем харылзаалыг түннелдериниң үнелээриниң онзагайлары

Эртем харылзаалыг түннелдерни үнелээриниң кол объектизи кылдыр башкарылгалыг, харылзажылга чорудар болгаш угаап шиңгээдириң бүгү талалыг кезек кылдыныгларның хевирлеттинери болур. Ол дээрге өөреникчиниң бодунуң угаап шиңгээдир ажил-чорудулгазын сайгарар болгаш башкараар кылдыныглары болур. Өөреникчиниң чамдык харылзажыр болгаш башкараар кылдыныгларын чаңгыс аайлаан негелде-биле үнелеп хынаары берге азы үнелээри болдунмайн барып болур. Чижээлээрге, бөлүккө ажилдап, өске кижини дыңнап, кады ажилдап турар улузу-биле бодунуң

кылдыныгларын таарыштырып билири дээш оон-даа өске. Өөредилгениң бо бүгү талалыг кылдыныгларының хевирлеттингениң үнелээрге, башкы хайгаарал методун ажыглаар.

«Төрөөн (тыва) дыл» эртеминиң түннелдерин үнелээриниң онзагайлары

«Төрөөн (тыва) дыл» эртеминиң түннелдериниң хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүдө чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түннел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге чериниң удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун өзүгаар чорудар.

«Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде хыналданың кол объектизи ук эртеминиң өөредилге материалынга даянып, өөреникчилерниң угаап шиңгээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажилдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинөөн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттынган түннелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) арганы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түннел ажил); хынаар (кичээлдиң темазынга), хыналда (дылдың кайы-бир кезөөнге, улдуң төнчүзүндө, чыл төнчүзүндө) ажилдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажил, чогаадыкчы ажил, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажилдарның хевирлерин ажыглаар.

Эртем талазы-биле түннелдерни үнелээриниң негелделери Аас-биле харыыларның үнелели

Аас-биле айтырары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевири болур. Өөреникчиниң кайы-бир темага харызы

долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуурчерлерге ажыглап билирин ол көргүзөр уjurлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медеделдиг билгени;
- харыызын шын илереткени.

«5» демдекти бир эвес өөреникчи: 1) өөрөнгөн материалын долузу-билетайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөрөдилге материалының утказын билер болгаш ону чүгле өөрөдилге номундан эвес, а бодунуң чижектери-биле бадыткап, бодунуң бодалдарын илередип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билер; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билер болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөреникчи «5» демдектиң негелделеринге дүүштүр болгаш чүгле 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес- дараалаштыр чугаалаарынга 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөреникчи теманы билер, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглерниң тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билер болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөреникчи материалды билбес, тодарадыгларда ооң утказын өскертип азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөреникчи материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөреникчиниң чүгле чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажылдарның нгелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түңнел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөреникчиниң орфографтыг болгаш пунктуастыг билиглерин хынаарының кол хевири. Улдуң болгаш чыл төнчүзүндө бижидер диктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар уjurлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харынга дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында

кирген сөстөрдүн санына шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрдү санаар болгаш диктантаының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантаыны өөредилге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алыр. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөрөнгөн темаларындан хамааржыр. Оларны хыналдадиктантаыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөстө ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнге алыр.

Өөрөмээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчинин частырыгы кылдыр санаас. Диктантаыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөрөнип көөр. Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээнин орнунга өске бижик демдээ салыпкан (чаңгыс аймак кезигүннернин түңкөчү сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрдү билдинмес кылдыр кожупкан, бижик демдөктөрдүн чаңгыс ол-ла темага

чазыпкан таварылгаларда. Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катаптаттынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантаыга орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2» – 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг

болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1»– 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган, «4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган, «2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долузу-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрөнгени темаларга словарьлыг диктантының чижек хемчээли: 5 класс – 15–20, 6 класс – 20–25, 7 класс – 25–30, 8 класс – 30–35, 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантыга өөреникчилерниң бергедежип, хөй катап чазып турар сөстөрүн, сөс каттыжыышкыннарын ажыглаар.

Ажылдың демдээ частырыгларның санындан болгаш орфограммаларны тема аайы-биле ылгаанындан хамааржыр. Бир эвес 5 класска аңгы-аңгы темаларга 15-20 сөстү бижээн болза, дараазында демдектерни салыр: «5» – частырыглар чок азы 1-2 частырыглыг; «4» – 3-5 частырыглыг; «3» – 6-8 частырыглыг, «2» – 9-тан хөй частырыглыг. Хыналда словарьлыг диктантыны кайы-бир темага бижээн болза, демдектерни кылган хемчээлиниң хуузун санап салыр: «5» – 90-100%, «4» – 58-89%, «3» – 50-57%, «2» – 49% болгаш оон куду.

Эдертиг болгаш чогаадыг

Эдертиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаансөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөреникчилерниң чугаазының сайзыраанының деннелин хынаар кол хевири.

Тыва дылда долузу-биле дамчыдар эдертигниң класс аайы-биле чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, 6 класс – 110-140 сөс, 7 класс – 140-180 сөс, 8 класс – 180-210 сөс, 9 класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хемчээли: 5 класс – 85-110 сөс, (0,5-1 кыдырааш арыны); 6 класс – 110-120 сөс, (1-1,5 кыдырааш арыны); 7 класс – 120-140 сөс, (1,5-2 кыдырааш арыны); 8 класс – 140-160 сөс, (2-2,5 кыдыраашарыны); 9 класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хемчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан,

уругларның бижиириниң оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржыр.

Кандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдин негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес- дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *дылынга* үнелелдин негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларынажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдынган

сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле

частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг (9- 14 частырыг) бар болза, салыр.

Тестилерге үнелел

Айтырыгларның ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн салыр:

«5» – онаалгаларның 85-100%, «4» –51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» – 44% шын азы оон куду деннелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажылдарның хевирлери болгаш саны

Ажылдың хевир	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Диктант	1	1	1	1	1
Хыналда ажыл	4	4	4	4	2
Словарьлыг диктант	2	2	2	1	-
Эдертиг	1	1	1	2	2
Чогаадыг	2	2	4	1	1
Тест	2	3	3	2	2
Төлевилел кылыры	1	1	1	2	1
Чогаадыкчы ажыл/ сөзүглө- биле ажыл/ практиктиг ажыл	3	3	2	5	-
Ниитизи-биле:	16	17	18	18	9

3. ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ Бөлүк:

Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.).

Аас болгаш бижимел чугаа.Диалог

болгаш монолог.

Монолог болгаш ооң хевирлери: тоожушкун, чурумал, угаап боданыышкын; монологтуң аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри.

Диалог болгаш ооң хевирлери: хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугааже хаара тудуп харылзажыры, бодал солчуру дээш оон-даа өске.

Чугаа чорудулгазы

Чугааның ажыл-чорудулга болуру.

Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыңнаары, чугаалаарыболгаш бижири.

Кол болгаш элдээрткен медээ. Улуг-каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртеминиң кезээ. Дылдың

нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.

Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексика,грамматика, стилистика талазы-биле, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва; тайылбырлыг, фразеологтуг, орфографтыг болгаш өске-даа словарьлар.

Сөзүглел

Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалыы).

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзац – сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижиири (аннотация)

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери Ном стили. Чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Ном стилинин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек.

Эртем стилинин жанрлары: үненел, бадыткалдыг чүве чугаалаары, илеткел, аннотация, эртем статьязы, рецензия.

Публицистика стилинин жанрлары: бадыткалдыг чүвени парлаары, интервью, солунга статья, орук демдеглелдери.

Албан-херек стилинин жанрлары: хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Чечен чогаалдың дылы болгаш ооң онзагайлары.

Бөлүк: Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрөл дылдар болгаш өгбө дылдугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.

Петроглифтер. Түрктерниң орхон-енисей бижиктери. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалыы.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, Тыва Республиканың девискээнде күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.

Амгы тыва дылдың хевирлери: амгы тыва литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа).

Литературлуг эвес дыл: девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа, жаргоннар.

Тыва дыл эртемнинин шинчилекчилери.

Чоннун культуразы болгаш төөгүзү-биле тыва дылдың харылзаалы.

Бөлүк: Дыл дугайында эртемнин кезектери

Фонетика болгаш орфоэпия

Фонетика – дыл эртемнинин бир кезээ. Үн – дылдың эң бичии кезии.

Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннеринин тургустунары.

Ажык үннернин бөлүктээшкини:

1) адаттынарының аайы-биле: кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннер;

2) дылдың одуруунун аайы-биле: мурнуу одуругнун (чымчак) ажык үннери [и], [ө], [ү], [э] болгаш арты одуругнун (кадыг) ажык үннери [а], [о], [у], [ы]. Ажык үннернин аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар болгаш оларның чылдагааннары.

3) эриннернин киржилгезинин аайы-биле: эрин-биле адаар [о], [ө], [у], [ү] болгаш эрин-биле адавас [а], [и], [ы], [э] ажык үннер.

4) аастың ажыттынарының аайы-биле: делгем [а], [э], [о], [ө] болгашкызаа [ы], [и], [у], [ү] ажык үннер.

Ажык эвес үннернин бөлүктээшкини:

1) ыт, дааштың киржилгезинин аайы-биле ажык эвес үннер: ыткыр, дүлей болгаш аяр;

2) адаарының күженишкининин аайы-биле ажык эвес үннер: күштүг, кошкак, эң кошкак (аяр).

Сөс иштинге дүлей ажык эвес үннернин ыткыр ажык эвес үннер-биле солчуру, оларны шын бижири.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери: узун ажык үннер – дагаа[т а^б г а:], аяа [а й а:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^б т], күштүг ажык эвес үннер – пар [п^а р], тал [т^а л], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [п а р], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктернин үннери – аттар [а т а р], аккыр [а к ы р]. Сөс иштинге үннер болгаш үжүктернин санының дүгжүбээри болгаш дүүшпейн баары.

Слог: ажык болгаш хаалчак. Тыва

дылда ударение.

Орфоэпия – дыл эртемнинин бир кезээ. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери. Тыва дылда сөстүң ударениезин адаары.

Графика

Графика. Алфавиттиң ужур-дузаы. Тыва бижиктиң төөгүзү. Латинчиткен алфавитке үндезилээн тыва бижик. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва бижик.

Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузаы.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы

Морфемика – дыл эртемниң бир кезээ. Морфема (сөстүң уткалыгкезектери) – дылдың кезии болуру.

Тыва дылда сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрел сөстер.

Тыва дылда сөстерниң кожумактары болгаш оларның янзылары(чогаадылга, өскертилге болгаш хевир өскертир кожумактар).

Сөс чогаадылгазы – дыл эртемниң бир кезээ. Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузаы-биле чаа сөстерниң тургустунары (морфологтуг арга); ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстерниң тыптыры(синтаксистиг арга); хурааңгайлаар арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Хевир өскертир кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка кириер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.

Сөстүң морфемниг (тургузуунуң аайы-биле) сайгарылгазы.

Лексикология болгаш фразеология

Лексикология – дыл эртемниң бир кезээ. Сөс – дылдың эң чугула кезии. Сөстүң лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер; сөстерниң дорт, доора болгаш көжүрген уткалары. Сөстүң көжүрген утказы – троптар (эпитет, деңнелге, метафора, метонимия, гипербола, литота дээш о.ө.) тургузарының кол өзээ. Синонимнер, антонимнер, омонимнер. Табу болгаш эвфемизмнер.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, ооң кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстерни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстер. Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дугайында.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказын бөлүктээри. Ниити ажыглалдың

сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери (профессионализмнер) и терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер) болгашнеологизмнер. Жаргон сөстөр. Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер.

Диалектилер болгаш литературлуг дыл.

Фразеология – дыл эртеминиң кезээ. Быжыг сөс каттыжыышкыннарының (фразеологизмнерниң) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыннары болгаш оларның синонимнери. Тыва дылдың фразеологтуг словары.

Тыва дылдың тайылбыр словарының дугайында.

Морфология

Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкини. Тускай чугаа кезектери. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери.

Тускай чугаа кезектери

Тускай чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, наречие, ат орну.

Чүве ады

Чүве адының грамматиктиг утказы.

Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу болгаш ниити чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу чүве аттарын шын бижири.

Чүве адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг, хурааңгайлаар арга).

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары.

Чүве адының морфологтуг демдектери. Чүве адының саны.

Хамаарылга хевиринде чүве ады.

Чүве адының падежтери. Адаарының падежи. Адаарының падежинде чүве адының адалга болуру.

Доора падежтер: хамаарыштырарының, бээриниң, онаарының, турарының, үнериниң, углаарының. Оларның грамматиктиг утказы, кожумактарын шын бижири.

Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалы.

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң (чүве аттарының) грамматиктиг хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

Демдек ады

Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери.

Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг арга, сөстүңкатаптааны).

Демдек аттарының утка аайы-биле бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары. Оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирерчадалары, илередир уткалары.

Укталган, укталбаан демдек аттары. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

Сан ады

Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери. Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш катгышкан (составтыг).

Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмек, аңгылаар, чоокшуладыр сан аттары болгаш оларны шын бижири.

Сан адының синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга киржилгези.

Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзү

Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктери.

Кылыг сөзүнүң тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстери. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүниң тургустунары болгаш оларның шын бижилгези.

Кылыг сөзүнүң хевирлери. Кылыг сөзүнүң эге хевирлери. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери. Болбас хевирниң кожумактары. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери болгаш оларның кожумактарының шын бижилгези.

Наклонение, ооң хевирлери: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар.

Болуушкун наклонениезиниң үелери: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе).

Кылыг сөзүнүң синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери

Причастиеңиң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдалболуру.

Деепричастие – кылыг сөзүнүң өскерилбес хевири. Деепричастиеңиң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдың деепричастиелери:

катгышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер.

Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Наречие

Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиеңиң өске чугаа кезектеринден ылгалы.

Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.

Наречиеңиң тургустунары болгаш оларны шын бжири. Наречиеңиң морфологтуг сайгарылгазы.

Ат орну

Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.

Ат оруннарының бөлүктери: арынның, айтырыгының, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары, оларның синтаксистиг хүлээлгези.

Тодаргай эвес ат оруннарын шын бжири. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскерлири.

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы.

Өттүнүг сөстөр

Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.

Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктери: үн, дааш болгаш хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр. Оларның тургустунары.

Өттүнүг сөстөрниң составтыг кылыг сөстөрүн тургузарыңга ужур-дузалыы. Кылыг

сөзүнүн составына тургаш, синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстөрнүн морфологтуг сайгарылгазы.

Дузалал чугаа кезектери

Дузалал чугаа кезектери: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар.

Эдеринчиле болгаш дузалал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

Биле деп сөстү эдеринчи кылдыр ажыглаары, шын бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилерни бөлүглелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

Эдеринчинин, дузалал аттын морфологтуг сайгарылгазы.

Эвилелдер

Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.

Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер.

Эвилелдин морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчылар

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларның утка аайы-биле бөлүктери: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдын, күштелдиреринин азы ылгаарының, даап бодаарының; оларны шын бижири.

Артынчының морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ. Аян сөстерин бөлүктээри. Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение. Аян сөстеринин утказының аайы-биле сайгарылгазы.

Синтаксис

Синтаксис – грамматиканың кезээ. Сөс каттыжыышкыны болгаш домак – синтаксистин кезиктери. Синтаксистиг харылзаалар: деннежилге, чагыржылга. Нарын домактын кезектеринин аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар.

Сөс каттыжыышкыны

Сөс каттыжыышкыны – синтаксистин кезии. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжыышкынының холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Сөс каттыжыышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.

Домак

Домак. Бөдүүн домак. Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери: медээ, айтырыг, кыйгырыг. Алгы домаа.

Тургузуунуң аайы-биле бөдүүн домактарның бөлүктери: ийи чугула кежигүңнүг болгаш чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар, нарынчыттынган болгаш нарынчыттынмаан домактар, долу болгаш долу эвес домактар.

Ийи чугула кежигүңнүг домактар
Ийи чугула кежигүңнүг домактар дугайында билиг. Домактың чугула кежигүңнери: кол сөс биле сөглөкчи, оларның илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери. Сөглөкчи, ооң хевирлери (кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг), оларның илереттинери. Сөглөкчинин составында модальдыг сөстөр. Домактың ийиги черге кежигүңнери: немелде (дорт болгаш доора немелделер), тодарадылга болгаш капсырылга, байдалдар (үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары), оларның илереттинери. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг. Ийи чугула кежигүңнүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чаңгыс чугула кежигүңнүг домак
Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактар дугайында билиг.
Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактарның хевирлери: сөглөкчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак), кол сөс хевирлиг (ат домаа).

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында.

Чаңгыс чугула кежигүңнүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарынчыттынган домактар

Нарынчыттынган домактар дугайында билиг.

Чаңгыс аймак кежигүңнер болгаш оларның-биле нарынчыттынган домак, аңаа бижик демдектери. Чаңгыс аймак кежигүңнерниң каттыжар аргалары: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Чаңгыс аймак кежигүңнерниң түңнекчи сөстери болгаш бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Тускайлаан кежигүңнерлиг домактар. Тускайлаашкынның ужур- утказы. Тускайлаан тайылбыр кежигүңнер болгаш капсырылгалар, оларга бижик демдектери.

Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчыттынган домак, аңаа бижикдемдектери.

Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчыттынган домак, аңаа бижик демдектери.

Адалга дугайында билиг. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей адалгалар-биле

домактың нарынчыттынары. Оларга бижик демдектери болгаш үн аянының ужур-дузазы.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг. Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчыттынары, оларга бижик демдектери, үн аянының ужур-дузазы.

Нарынчыттынган домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын домак

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары: 1)кожумактар – каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар, 2) үн аяны.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары: кожумактар, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, артынчылар, үн аяны.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деннелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

Чагырышкан арын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Ооң кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында харылзаалар: дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгашхолушкак.

Нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазы.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Дорт болгаш доора чугаа, авторнуң сөстери; оларга бижик демдектери. Цитата.

Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Орфография болгаш пунктуация

Орфография – чаңгыс аайлаттынган шын бижилге дүрүмнери. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар. Сөстү көжүреринин чуруму. Тыва дылдың орфографтыг словары.

Пунктуация – чаңгыс аайлаттынган бижик демдектерин ажыглаарының дүрүмнери. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының соонга бижик демдектери: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек.

Нарынчылтынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери: чагырышпаан, чагырышкан, хөй тайылбыр домактарлыг домактарга.

Дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери.

Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, хөй секти, скобканы, кавычканы ажыглаары.

Тире болгаш дефисти салыры.

ТЕМАЛЫГ ПЛАНААШКЫН

Календарь-тематиктиг планнаашкын (Тыва дыл 5 класс)

Ооредилге ному: *К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн Тыва дыл 5 класс, Кызыл – 2014.*

Программа: «Кол ниити ооредилгенин 5-9 класстарынга "Торээн (тыва) дыл» эртеминин ооредилге программазы . Кызыл, 2021 Авторлары : К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар.

Ооредилге чылында ниити шагы: 102

Неделяда шагы: 3

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Үези	
			План ёзугаар	Херек кыры нда
1	Тыва дыл дугайында. Дыл болгаш чугаа.	1	04.09	
Сөстүң лексиктиг утказы				
2	Лексика дугайында билиг	1	05.09	
3	Тыва, орус дылдарның тайылдырь словарьларының дугайында	1	07.09	
4	Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1	11.09	
5	Грамматиктиг онаалгалыг хыналда диктант «Иви»	1	12.09	
6	Сөстүң дорт болгаш доора уткалары	1	14.09	
7	ЧСК. Чогаадыг-чурумал «Алдын күс»	1	18.09	
8	Омонимнер, оларның хевирлери	1	19.09	
9	Лексиканың темалыг бөлүктери.	1	21.09	
10	Синонимнер дугайында билиг	1	25.09	
11	Антонимнер дугайында билиг.	1	26.09	
12	Табу болгаш эвфемизмнер	1	28.09	
13	Сөстүң лексиктиг сайгарылгазыны чуруму	1	02.10	
14	Фразеологизмнер	1	03.10	
15	Фразеологизмнерниң лексиктиг сайгарылгазыны чуруму	1	05.10	
16	Лексикага катаптаашкын	1	09.10	
17	«Лексика» деп темага зачёт	1	10.10	

18	«Лексика» деп темага хыналда ажыл	1	12.10	
II. Фонетика - 20				
II.1. Фонетика. Орфография - 13				
19	Фонетика дугайында билиг. Чугаа органнары болгаш чугаа үннери	1	16,10	
20	Артикуляция болгаш транскрипция дугайында эге билиг.	1	17.10	
21	Дылдың үн системазы: ажык болгаш ажык эвес үннер	1	19.10	
22	Хыналда диктант «Дилги биле дуруя,	1	23.10	
23	Ажык үннерниң бөлүктээшкени	1	24,10	
24	Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөр, оларны шын бижири.	1	26.10	
25	Й үннүг үжүктөр (я,е,ё,ю), оларны шын бижири болгаш ажыглаары.	1	06.11	
26	Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени. Дүлей, ыткыр, аяр ажык эвес үннер.	1	07.11	
27	Күштүг, кошкак, эң кошкак ажык эвес үннер	1	09.11	
28	Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири.	1	13.11	
29	Т-Д, П-Б деп үннерниң үжүктөрүн шын бижири.	1	14.11	
30	Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурumu болгаш дөмейлежи бээри	1	16.11	
II.2. Графика. Орфоэпия. - 8				
31	Графика, ооң хевирлери. Алфавит. Ъ болгаш Ь демдектерни хереглээри.	1	20.11	
32	Сөс иштинге ажык эвес үннерниң ыткыр болгаш дүлей хевирлериниң солчуру. Сөске кожумактарның немежир чурumu.	1	21.11	
33	Слог болгаш ооң хевирлери. Сөстү көжүрериниң чурumu. Ударение дагуйында билиг. Тыва дылда ударениениң туружу, хевир.	1	23.11	
34	Фонетиктиг сайгарылганың чурumu.	1	27.11	
35	Орфоэпия дугайында билиг. Тыва орфоэпияның чугула айтырыглары: нарын сөстөрниң шын адалгазы.	1	28.11	
36	Фонетикага катаптаашкын	1	30.11	
37	«Фонетика» деп темага зачёт.	1	04.12	
38	«Фонетика» деп темага хыналда ажыл	1	05.12	
III. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы - 10				

III.1. Сөс тургузуу - 4				
39	Сөстөрнiң уткаларлыг кезектери (морфемалар)	1	07.12	
40	Дөс дугайында билиг. Өскертилге кожумактары	1	11.12	
41	Сөс тургузуун сайгарарының чуруму	1	12.12	
42	ЧСК. Кыска хемчээлдиг өөредиглиг эдертиг «Адыг ооларының эжингени» (ЭЧ, ар.12)	1	14.12	
III.2. Сөс чогаадылгазы - 6				
43	Морфологтуг (кожумактыг) арга	1	18.12	
44	Синтаксистиг арга-биле (ийи дөстүң катгышканындан) чаа сөстү чогаадыры.	1	19.12	
45	Морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар- биле укталган сөстөрнi сайгарарының чуруму.	1	21.12	
46	Сөс чогаадылгасынга катаптаашкын	1	25.12	
47	Хыналда диктант «Делгелге»	1	26.12	
48	«Сөс тургузуу», «Сөс чогаадылгазы» деп темаларга хыналда ажыл.	1	28.12	
IV. Морфология. Орфография - 46				
IV.1. Чүве ады – 23				
49	Чугаа кезектери. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери	1	09.01	
50	Тодаргай болгаш туугай чүве аттары.	1	11.01	
51	Хуу болгаш нити чүве аттары	1	15.01	
52	Хуу чүве аттарын шын адаары болгаш бижири	1	16.01	
53	Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери.	1	18.01	
54	Чүве аттарының саны	1	22.01	
55	Чүве аттарының сан кожумактарын шын бижири	1	23.01	
56	ЧСК. Чогаадыг-тожуушкун «Куштар – бистиң өңнүктеривис»	1	25.01	
57	Чүве аттарының хамаарылга хевирлери болгаш оң кожумактары	1	29.01	
58	Чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири.	1	30.01	
59	Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижири.	1	01.02	
60	Чүве аттарының падежтери. Адаарының падежи	1	05.02	

61	Хамаарыштырарының падежи	1	06.02	
62	Бээриниң падежи.	1	08.02	
63	Онаарының падежи	1	12.02	
64	Турарының падежи	1	13.02	
65	Үнерини падежи	1	15.02	
66	Углаарыны падежи	1	19.02	
67	Чүве аттарын ың падеж кожумактарын шын бижири	1	20.02	
68	Чүве адының падежтеринге зачёт	1	22.02	
69	Үлегерлеп алган сөстөрниң сан, падеж хевирлерин шын бижири	1	26.02	
70	Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	1	27.02	
71	Чүве адынга катаптаашкын.	1	29.02	
72	«Чүве ады» деп темага хыналда ажыл	1	04.03	
<i>IV.2. Демдек ады – 11</i>				
73	Демдек адының грамматиктиг утказы	1	05.03	
74	Демдек аттарының тургузуунуң аайы-биле бөлүктери болгаш чогаадылгазы	1	07.03	
75	Шынарның демдек аттары, оларның чадалары	1	11.03	
76	Демдек аттарының тематиктиг бөлүктери	1	12.03	
77	Хамаарылганың демдек аттары	1	14.03	
78	Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.	1	18.03	
79	Демдек адының морфологту г сайгарылгазы	1	19.03	
80	Демдек адынга катаптаашкын	1	21.03	
81	«Демдек ады» деп темага зачёт	1	01.04	
82	«Демдек ады» деп темага хыналда ажыл	1	02.04	
83	ЧСК. Кыска хемчээлдиг чогаадыг-хууда бодал «Ном – билиглерниң үнер дөзү»	1	04.04	
<i>IV.3. Сан ады - 12</i>				
84	Сан адының грамматиктиг утказы	1	08.04	

85	Сан адының морфологтуг тургузуу. Бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттары.	1	09.04	
86	Сан адының бөлүктөри. Түң сан ады.	1	11.09	
87	Аңгылаар сан аттары	1	15.04	
88	Чоокшуладыр сан аттары	1	16.04	
89	Чыыр болгаш дугаар сан аттары.	1	18.04	
90	Сан аттарының домакка хүлээлгелери	1	22.04	
91	Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.	1	23.04	
92	Сан адының нарын сөстөр тургузары болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарынга киржилгези.	1	25.04	
93	Сан адын чугаага шын ажыглаары. Сан адынга катаптаашкын.	1	29.04	
94	ЧСК. Чогаадыг-тоожуушкун «Саннарның амыдыралга ажык-дузазы»	1	30.04	
95	«Сан ады» деп темага хыналда ажыл	1	06.05	
V. Синтаксис – 5				
96	Сөс каттыжышкыны. Сөс каттыжышкыннарының грамматиктиг уткалары.	1	07.05	
97	Сөс каттыжышкыннарында сөстөрниң холбаалары. Каттыжылга холбаазы	1	13.05	
98	Хамааржылга холбаазы	1	14.05	
99	Башкарылга холбаазы	1	16.05	
100	Сөс каттыжышкыннарынга катаптаашкын	1	20.05	
Катаптаашкын 2				
101	Хыналда диктант «Тывыш» (ДЧ, ар. 70)	1	21.05	
102	Чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары Түңнел кичээл	1	23.05	

Календарь-тематиктиг планнаашкын (Тыва дыл 6 класс)

Ооредилге ному: *М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.ооржак, А.Б.Хертэк Тыва дыл 6 класс, Кызыл – 2015.*

Программа: Кол ниити ооредилгенин 5-9 класстарынга «Торээн (тыва) дыл эртемнин ооредилге программасы. Кызыл, 2021 Авторлары: К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар.

Ооредилге чылында ниити шагы: 102

Неделяда шагы: 3

Кичээлдин дугаары	Кичээлдин темазы	шагы	Хуусаазы	
			План езугаар	Херек кырында
1	Бирги улдун Кирилде кичээл «Тыва дыл – тыва чоннуң төрээн дылы»	1	04.09	
2	Ниити турк лексика	1	06.09	
3	Өске дылдардан сөстери үлегерлеп алыры	1	07.09	
4 5	Орус дылдан үлегерлээшкиннер болгаш орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.	2	11.09 13.09	
6 7	Ниити ажыглалдың сөстери	2	14.09 18.09	
8 9	Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери	2	20.09 21.09	
10 11	Ховар ажыглалдың сөстери.	2	25.09 27.09	
12	Ч.С. Чогаадыг «Сөстер делегейи»	1	28.09	
13 14	ХУУ АТТАР Топонимнер	2	02.10 04.10	
15 16	Антропонимнер	2	05.10 09.10	
17 18	Этнонимнер.	2	11.10 12.10	
19 20	Зоонимнер.	2	16.11 18.10	
21	Лексикага катаптаашкын	1	19.10	
22	Хыналда диктант	1	23.10	

23	Частырыглар-биле ажыл	1	25.10	
24 25	Кылыг сөзүнүң утказы	2	26.10 06.11	
26 27	Кылыг сөзүнүң уткалыг бөлүктери	2	08.11 09.11	
28 29	Кылыг сөзүнүң тургузуу	2	13.11 15.11	
30- 32	Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери	3	16.11 20.11 22.11	
33 34	Кылыг сөзүнүң наклонениелери	2	23.11 27.11	
35 36	Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезинин үелери.	2	29.11 30.11	
37 38	Болуушкун наклонениезинин амгы үези.	2	04.12 06.12	
39 40	Болуушкун наклонениезинин эрткен үези	2	07.12 11.12	
41 42	Болуушкун наклонениезинин келир үези	2	13.12 14.12	
43 44	Кылыг сөзүнүң <i>дужаал наклонениези.</i>	2	18.12 20.12	
45 46	Кылыг сөзүнүң даар наклонениези.	2	21.12 25.12	
47	Хыналда диктант	1	27.12	
48	Кылыг сөзүңгө катаптаашкын	1	10.01	
49	Кылыг сөзүңгө хыналда ажыл	1	11.01	
50 51	Наречиениң утказы болгаш грамматиктиг демдектери.	2	15.01 17.01	
52 53	Наречиениң бөлүктери	2	18.01 22.01	
54 55	Наречиенин тургустунары	2	24.01 25.01	
56 57	Наречиени өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	2	29.01 31.01	
58 59	Наречиелерни шын бжири.	2	01.02 05.02	
60 61	Наречиелерни чугаага шын ажыглаары	2	07.02 08.02	
62 63	Наречиелерге катаптаашкын	2	12.02 14.02	
64	Хыналда диктант	1	15.02	
65	Частырыглар-биле ажыл	1	19.02	

66 67	Ат орнунун утказы, грамматиктиг демдектери, бөлүктөри	2	21.02 22.02	
68 69	Арынның ат оруннары	2	26.02 28.02	
70 71	Айтырыгының ат оруннары.	2	29.02 04.03	
72 73	Айтылганың ат оруннары	2	06.03 07.03	
74 75	Тодаргай ат оруннары	2	11.03 13.03	
76 77	Тодаргай эвес ат оруннары	2	14.03 18.03	
78 79	Ат оруннарын чугаага шын ажыглаары	2	20.03 21.03	
80 81	Ат оруннарынга катаптаашкын	2	01.04 03.04	
82	Хыналда эдертиг	1	04.04	
83	Частырыглар-биле ажыл.	1	08.04	
84 85	Сөс каттыжышкыны	2	10.04 11.04	
86 87	Домак. Домактарның сорулгазының аайы-биле янзылары.	2	15.04 17.04	
88 89	Домактың чугула кежигүннөри	2	18.04 22.04	
90 91	Кол сөс биле сөглөкчинин аразынга тире	2	24.04 25.04	
92- 93	Сөс каттыжышкыны биле домакка катаптаашкын	2	29.04 02.05	
94 95	Эдертиг «Адыг оолдарынын эжингени»	2	06.05 08.05	
96 97	Лексикага катаптаашкын	2	13.05 15.05	
98 99	Кылыг сөзүңгө катаптаашкын	2	16.05 20.05	
100	Ат орнунга катаптаашкын	1	22.05	
101	Хыналда тест	1	23.05	
102	Түңнел кичээл	1	27.05	

Календарь-тематиктиг планнаашкын (Тыва дыл 9 класс)

Ооредилге ному: *Е.М.Куулар, Л.Х.Ооржак, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар Тыва дыл 9 класс, Кызыл –2022ч*

Программа: «Кол ниити ооредилгенин 5-9 класстарынга «Торээн (тыва) дыл» эртеминин ооредилге программы» Кызыл, 2021 чыл. Авторлары: К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыглар

Ооредилге чылында ниити шагы: 68

Неделяда шагы: 2

Кичээлдин дугары	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуну	
			план	факт
1	Кирилде кичээл. 8 класска ооренген чуулдеринге катаптаашкын	1	06.09	
	Дыл дугайында ниити билиглер			
2	Тыва дылдын чоннун культуразы болгаш тоогузубиле харылзаазы	1	06.09	
3	Дылдын ниитилел амыдыралынга ужур-утказы болгаш хулээлгелери	1	13.09	
4	Бижиктин баштайгы хевирлери. Орхон-енисей бижиктери	1	13.09	
5	Товут болгаш эрги моол бижиктер, оларнын тыва дыл-биле холбаазы	1	20.09	
6	Тыва дылдын баштайгы шинчээчилери	1	20.09	
7	Тыва дылдын шинчилекчилери	1	27.09	
8	Тыва дылдын ажыглалынын аайы-биле хевирлери. Литературлуг дыл	1	27.09	
9	Литературлуг эвес дыл	1	04.10	
10	Тыва дыл социал четкилерде	1	04.10	
11	Дыл дугайында катаптаашкын	1	11.10	
12	Диктант «Торээн дыл»	1	11.10	
	Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар			
13	Дорт чугаа болгаш авторнун состери. Дорт чугаалыг домакка бижик демдектери	1	18.10	
14	Доора чугаа. Доора чугаалыг домактарга бижик демдектери	1	18.10	
15	Цитата, анаа бижик демдектери	1	25.10	
16	Дорт чугаалыг домактар болгаш цитаталарнын созулелдер тургузарынга ужур-дузазы	1	25.10	
17	Оске кижинин чугаазын дамчыдар аргаларга	1	08.11	

	катаптаашкын			
18	Эдертиг «Танды кежи»	1	08.11	
	Синтаксис болгаш пунктуация			
19	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактын бодуун домактан ылгалы	1	15.11	
20	Нарын домактарнын болуктери	1	15.11	
21	Нарын домактын кезектеринин аразында холбажыр аргалары	1	22.11	
	Чагырышпаан нарын домак			
22	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактарнын кезектеринин холбажыр аргалары	1	22.11	
23	Ун аяны болгаш катгыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	1	29.11	
24	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	1	29.11	
25	Ангылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар	1	06.12	
26	Чагырышпаан нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы	1	06.12	
	Чагырышкан нарын домак			
27	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактын туружу	1	13.12	
28	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домактарнын холбажыр аргалары	1	13.12	
29	Чартык чылдын хыналды ажылы	1	20.12	
30	Уенин тайылбыр домаа	1	20.12	
31	Немелденин тайылбыр домаа	1	27.12	
32	Тодарадылганын тайылбыр домаа	1	27.12	
33	Даар байдалдын тайылбыр домаа	1	10.01	
34	Чорулдээнин тайылбыр домаа	1	10.01	
35	Сорулганын тайылбыр домаа	1	17.01	
36	Чылдагааннын тайылбыр домаа	1	17.01	
37	Деннелгенин тайылбыр домаа	1	24.01	
38	Туруштун тайылбыр домаа	1	24.01	
39	Кылдыныг аргазынын тайылбыр домаа	1	31.01	
40	Чагырышкан нарын нарын домактын синтаксистиг сайгарылгазы	1	31.01	
41	Чагырышкан нарын домакка катаптаашкын	1	07.02	
42	Тест-биле ажыл	1	07.02	
43	Хой кезектерлиг чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар	1	13.02	
44	Нарын синтаксистиг конструкция	1	13.02	
45	Нарын домактарга бижик демдектери	1	20.02	
	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы			
46	Созуглел дугайында билиг, оон кол демдектери. Созуглелдин темазы, кол бодалы	1	20.02	

47	Созуглелдин уткалыг кезектери (микротема)	1	27.02	
48	Абзац дугайында билиг	1	27.03	
49	Созуглелдин планы. Тезис. Аннотация. Конспект	1	06.03	
	Стилистика болгаш чугаа культуразы			
50	Стилистика дугайында билиг	1	06.03	
51	Стиль талазы-биле нейтралдыг состер, хевирлер, домактар	1	13.03	
52	Ном стили, оон стили	1	13.03	
53	Албан-херек стилинин жанрлары	1	20.03	
54	Публицистика стилинин жанрлары	1	20.03	
55	Чугаа стилинин жанрлары	1	03.04	
56	Чечен чогаал стили	1	03.04	
	Синонимика – стилистиканын кол озээ			
57	Лексиканын стиль синонимнери	1	10.04	
58	Грамматиканын стиль синонимнери	1	10.04	
	Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы			
59	Диалог, монолог, полилог	1	17.04	
60	Литературлуг дал болгаш оон нормаларынын дугайында билиг	1	17.04	
61	Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар	1	24.04	
62	Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар	1	24.04	
63	Созуглел-биле ажылдын хевирлери	1	08.05	
64	Чылдын хыналда ажылы	1	08.05	
	5-9 класстарга ооренген чуулдеринге туннел катаптаашкын			
65	Фонетика. Орфоэпия. Орфография	1	15.05	
66	Лексика. Морфология	1	15.05	
67	Синтаксис болгаш пунктуация. Стилистика	1	22.05	
68	Туннел кичээл	1	22.05	
	Шупту	68 шак		

Календарь-тематиктиг планнаашкын (Тыва дыл 10 класс)

Ооредилге ному: *А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар Тыва дыл 10-Класс, Кызыл – 2007г.*

Программа: «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» 5-11 класстар.
 Кызыл, 2008 чыл. Авторлары: А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии

Ооредилге чылында ниити шагы: 34

Неделяда шагы: 1

кичээ лдин №	Кичээлдин темазы.	шагы	Эрттирер хүнү	
			план	факт
1	Тыва дыл – турк дылдарнын бирээзи. Оске турк дылдарнын аразында Тыва дылдын туружу. Тыва дылдын ниитилел хулээлгелери.	1	07.09	
	Орхон-енисей бижиктери			
2	Тыва дылдын диалектилеринин болуктээшкини.	1	14.09	
	Сос. Чангыс болгаш хой уткалыг состер. Состернин дорт болгаш доора утказы.			
3	Омонимнер, оон хевирлери. Синонимнер, оларнын янзылары. Антонимнер.	1	21.09	
	Ниити турк лексика. Улегерлээн лексика. Моол дылдан улегерлээн состер.			
4	Ховар ажыглалдын состери. Эргижирээн состер. Неологизмнер. Кызыгаарлыг ажыглалдын состери.	1	28.09	
5	Жаргонизмнер. Диалектизмнер. Онзагай ажыглалдыг состер: табу, эвфемизмнер.	1	05.10	
6	Тыва ономастика. Фразеология.	1	12.10	
	Тыва лексикография.			
7	ЧСК. Хыналда ажыл.	1	19.10	
8	ЧСК. Частырыглар-биле ажыл. Фонетика, графика, орфоэпия (шын адалга).	1	26.10	
	Ажык уннернин аяннажылгазы (сингармо-низм). Уннернин каттыжар ниити дурумнери. Ажык эвес уннернин сос иштинге домейлежири (ассимиляция). Уннернин чидери болгаш оон туннелдери.			
9	Слог. Тыва дылда слогтун хевирлери	1	09.11	
	Фонетика Ажык эвес уннернин болуктери.			
	Ударение.			

10	Орфоэпия. Состу шын кожуреринин дуруму	1	16.11	
	Сос иштинге туружунун аайы-биле уннернин оскерли бээри. Протеза, эпентеза, эпитеза. Графика. Алфавит.			
11	Кадыг (ь), чымчак (ь) демдектерни хереглээри. Слог. Тыва дылда слогтун хевирлери. Ударение. ЧСК. Бот ажыл.	1	23.11	
	Орфоэпия (шын адалга). Состу шын кожуреринин дуруму.			
12	Хыналда ажыл. Тест	1	30.11	
13	Сос тургузуу болгаш сос чогаадылгазы. Состернин уткалыг кезектери (морфемалар). Кожумактарнын вариантлыг болуру	1	07.12	
14	Дос дугайында билиг. Хевир тургузар кожумактар.	1	14.12	
	Оскертилге кожумактары			
15	Сос чогаадылгазы. Морфологтуг арга. Синтаксистиг арга. Хураангайлаашкын аргазы.	1	21.12	
16	Сос чогаадылгазынга катаптаашкын-зачёт	1	28.12	
17	Чугаа кезектери. Тускай чугаа кезектери. Чуве ады. Чуве адынын бичеледир, чассыдар хевири.	1	11.01	
18	Тускай чугаа кезектери. Чуве ады.. Ч.А оскерлир хевирлери-сан, хамаарылга, пажеж		18.01	
19	Тускай чугаа кезектери. Чуве ады. Катаптаашкын. Тест	1	25.01	
20	Тускай чугаа кезектери. Демдек ады	1	01.02	
21	Тускай чугаа кезектери. Сан ады	1	08.02	
22	Кылыг созу. Кылыг созунун залогтары,	1	15.02	
23	Кылыг созу. Видтери. Тест	1	22.02	
24	Причастиелер.	1	29.02	
25	Деепричастиелер	1	07.03	
26	Наклонениелер.Болуушкун наклонениези. Уелери.	1	14.03	
27	Наклонениелер.Дужаал наклонениези.	1	21.03	
	Наклонениелер. Чопшээрел наклонениези.			
28	Наклонениелер. Даар наклонениези.	1	04.04	

	Наклонениелер. Кызыгаарлаар наклонениези. .			
29	Кылыг созунге катаптаашкын. Тест	1	11.04	
30	Частырыглар-биле ажыл. Наречие.	1	18.04	
	Ат орну.Болуктери.			
31	Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын.	1	25.04	
32	Дузалал чугаа кезектери. Эдеринчилер. Дузалал аттар. Артынчылар. Аян состери	1	16.05	
33	Дузалал чугаа кезээнге хыналда ажыл	1	23.05	
34	Ниити катаптаашкын. Чайгы онаалгалар	1	30.05	

Календарь-тематиктиг планнаашкын (Тыва дыл 11 класс)

Ооредилге ному: *А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М.Куулар Тыва дыл 10-11класс, Кызыл – 2007г.*

Программа:«Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» 5-11 класстар. Кызыл, 2008 чыл. Авторлары: А.К.Ойдан-оол, Ш.Ч.Сат, Н.Д.Сувандии

Ооредилге чылында ниити шагы: 34

Неделяда шагы: 1

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуну	
			План	Факт
Дыл дугайында ниити билиглер				
1	Кирилде кичээл Дыл дугайында ниити билиглер.	1	07.09	
2	Ниитилел амыдыралынга дылдын ужур-дузазы. Дылдың фонемниг, морфемниг деңнелдери.	1	14.09	
3	Дылдың лексиктиг деңнели	1	21.09	
4	Дылдың синтаксистиг деңнели	1	28.09	
Синтаксис болгаш пунктуация				
5	Синтаксистин билиглери	1	05.10	
6	Пунктуациянын билиглери	1	12.10	
7	Сос каттыжышышкыны	1	19.10	
8	Синтаксистиг харылзаалар	1	26.10	
9	Домактың чугула шынарлары. Домакта сөстөрнүн туружу	1	09.11	
10	Домактың грамматиктиг ооргазы. Домактарны бөлүктээри	1	16.11	

11	Бөдүүн домактар.	1	23.11	
12	Нарын домактар.	1	30.11	
13	Домактың тускайлаан кежигүннери.	1	07.12	
14	Нарын домактың хевирлери .	1	14.12	
15	Нарын синтаксистиг конструкция	1	21.12	
16	Нарын домакка бижик демдектери	1	28.12	
17	Дорт болгаш доора чугаа	1	11.01	
18	Сөзүглел-биле ажыл Кыска чогаадыг «Келир үеде мээң мергежим». Шинчилел ажылы «Тыва болгаш орус дылдарда чаңгыс составтыг домактар». Төлевилел камгалалы «Бөдүүн домак дугайында». Сөзүглел-биле ажыл. Бердинген сөзүглелге чогуур бижик демдектерин салыр. Белеткеп каан сөзүглелге бижик демдектерин салыр, частырыгларын эдер.	1	18.01	
Чугаа стили				
19	Публицистика стили. Публицистика (парлалга) стилиниң шынар демдектери. Публицистика стилиниң хевирлери	1	25.01	
20	Статья. Үнелел. Рецензия	1	01.02	
21	Интервью. Репортаж.	1	08.02	
22	Аас-биле дыңнадыг, ооң хевирлери. Албан-херек стили, ооң онзагай демдектери. Албан-херек стилиниң хевирлери. Албан-херек бижиктери	1	15.02	
23	Резюме. Портфолио долдуары	1	22.02	
24	Чогаадыг. Стильдерниң кайы-бир хевирин ажыглавышаан, «Бойдус чаңы болчумча чок», «Тооруктуг долгай таңдым долганзымза, тодар-ла мен...», «Суурумнуң ыдыктыг чери» деп темаларның кайы-бирээзинге (өөреникчиниң шилилгезибиле) бижиир. Төлевилел камгалалы «Сөзүглелдиң уран-чечени» (өөреникчиниң шилилгези-биле)	1	29.02	
25	Чечен чогаал стили 1 Уран-чечен аргалар 1 Стилистиктиг фигуралар	1	07.03	
Чугаа культуразы				
26	Чугаа культуразы - лингвистиканың бир адыры Чугаа культуразының кол талалары	1	14.03	

27	Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри Хэй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы	1	21.03	
	Чугаа этикединиң онзагайы Албан ёзузу-биле харылзажырының культуразы Аас чугаа культуразы Бижимел чугаа культуразы.			
28	Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери Тыва литературлуг дылдың нормалары Стилистиктиг нормалар.	1	11.04	
29	Чогаадыг-эссе: «Кандыг чугааны эки дээрил?» Угаап боданыышкын хевиринге чогаадыг: «Литературлуг норма»	1	18.04	
Созуглел				
30	Абзац	1	25.04	
31	Бижимел чугаанын янзылары.	1	02.05	
32	Катаптаашкын.	1	08.05	
33	Хыналда ажыл.	1	16.05	
34	Туннел кичээл.	1	23.05	

Тыва дылга библиографтыг даңзы
Өөредилге литературазы

Өөредилге номнары:

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл. 9 класс : өөред. үнд. /М. В. Бавуу-Сюрюн, Б. Ч. Ооржак, А. Б. Хертек. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 144 а.
2. Монгуш, Д. А. Тыва дыл. 6-7 класс : өөред. үнд. / Д. А. Монгуш, К. Б. Доржу. – 4-кү үнд. – Кызыл: Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ТНУЧ, 2007. – 278 а
3. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – 1-гиүнд. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256 а.
4. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 244 а.
5. Тыва дыл. 6 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2016. – 240 а.
6. Тыва дыл. 6 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 240 а.

7. Тыва дыл. 7 класс: өөред. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.].
–Кызыл: НШХИ, 2018. – 151 а.
8. Тыва дыл. 8-9 класс: өөред. үнд. / М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.]. –3-кү
үнд. –Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 238 а.
9. Тыва дыл. 8 класс: өөред. үнд. / Д. А. Монгуш [болгаш о.ө.].
–Кызыл: НШХИ, 2018. – 208 а.

Словарьлар

1. Бавуу-Сюрюн М. В. Морфемно-орфографический словарь тувинского языка. – www.tuvancorpus.ru (словарьлар) (ажыдып кирген хүнү 29.04.2020)
2. Биче-оол, М. Д. Тыва дылдың орфографтыг словары / М. Д. Биче- оол, С. Н. Чамааева., ред. Д.А. Монгуш. – 5- ки үнд., эдилг., немелделерлиг. –Кызыл: ТНҮЧ, 1967. – 445 а.
3. Монгуш, Д. А. Орус-тыва өөредилге словары: 5000 ажыг сөс / Д. А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1988. – 312 а.
4. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үнд. Н.Ф. Катанов аттыг ХГУ 2004. – 256 а.
5. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНҮЧ, 2007. – 552 а.
6. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – 2-ги үнд. –Кызыл: ТНҮЧ, 1995. – 48 а.
7. Орус-тыва словарь: 32000 сөс /М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.], ред.Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
8. Симчит, К. Д. Орфографтыг словарь: 6500 хире сөс / К. Д. Симчит. – Кызыл: ТНҮЧ, 1988. – 110 а.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А, Б. – Новосибирск: Наука, 2002. – 341 а.
10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. II: Д, Е, И, Ы. – Новосибирск: Наука, 2002. – 338 а.
11. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. III: К, Л. – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 а.
12. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. IV: М, Н, О, Ө, П. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 а.

13. Толковый словарь тувинского языка: науч. изд. [Перевод значений слов и устойчивых словосочетаний на русский язык: Т. 1: А-Й., около 10 300 слов, 1700 устойчивых словосочетаний] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.

14. Тыва дылдың тайылбырлыг словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А-Й] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.

Тыва дылдың тайылбыр словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т.2: К-С] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: